

תולדות התנועה השבתאית

על הספר תולדות התנועה השבתאית מאת גרשם שלום, הקדימו מבוא, ערכו והביאו לדפוס יונתן מאיר ושיניצי יאמאמוטו. הוצאת שוקן, ירושלים ותל אביב תשע"ח.

דברים שנאמרו בערב לכבוד ספר זה, במכון שוקן בירושלים אור לכ"ט בשבט תשע"ח

מאת יהודה ליבס

בקבלי ספר זה, אחרי שנענית לפנייה לדבר עליו בערב זה, אחזו בי רגשות מעורבים, ואת אלה אשטח כאן בדברים קצרים.

מצד אחד זה ספר יפהפה, שממנו שב והתחיה באוזני קולו של

מורי הגדול, גרשם שלום, על הרטוריקה החזקה, הניסוחים המעניינים, העברית המיוחדת, ותנופת הרצאת הדברים הבהירה הטובה עליו, היפה גם להרצאות בעל פה, המטרה הראשונית של החיבור, והן לקריאה כספר, שכפי שעולה מן הסגנון גם לכך ייעדו המחבר. תולדות השבתאות נקראות כאן כרומן מרתק, שרצוף באנקדוטות מושכות לב ומחכימות וכן בהסברים מאירי עיניים על הרקע העיוני של התנועה. נשביתי כאן שוב בתולדותיה של התנועה המשיחית המדהימה שפקדה וסחפה את עמנו בעת החדשה, ואף נתחדשו לי כאן כמה וכמה דברים בתולדותיה, שלא ידעתי קודם לכן. חוץ מזה הרבה למדתי מן המבוא המרתק שהקדימו המהדירים על דרכו של גרשם שלום אל השבתאות.

אבל מצד שני מהדהדים באוזני הדברים שכתב שלום בשנת תשל"ד, ומובאים כאן במבוא, ובהם מסביר שלום שעדיין לא עלה בידו לכתוב את תולדות התנועה השבתאים אחרי שבת צבי, וגם עתה, כלומר אז, שלושים וארבע שנים אחרי שנכתב הספר שלפנינו, עדיין מוקדם מדי לעשות כן, מרוב חומר חדש שנתגלה ואיננו אוֹפֵל. כן מהדהדת גם שתיקתו בנוגע לספר שלפנינו, שפרסומו אחר מותו נעשה אפוא לא רק בלא רשותו, אלא גם בניגוד לצוואה שבשתיקה. פרסום כזה יש בו בעיה. יש רומזים שאולי זו אף בעיה חוקית, כי מותר לפרסם ספרי מתים בלא רשותם רק כעבור שבעים שנה מאז פטירתם. זה אומנם סוגיה למשפטנים, שאני ממש מקווה שלא יעסקו בה. אבל הבעיה קיימת גם לגופו של עניין. שלום צדק. ספר זה אינו מעודכן, ולא רק מצד מה שאין בו. גם דברים אחדים שמצויים כאן התבררו בינתיים כלא נכונים. אומנם פיתרון-מה ימצא בהערות היפות של המהדירים, המכוונים את הקורא לספרות שנכתבה בינתיים, אבל בכל זאת אין בכך כדי לעקור את פנים הטקסט.

אציין דוגמה אחת, שבולטת בבוטותה. בעמוד 275, במסגרת עיסוקו בר' יהונתן אייבשיץ, כותב כאן שלום שאף בדברי ההתנצלות כנגד האשמתו בשבתאות שילב ר' יהונתן רמז שבתאי, בהסתמכו על 'דרוש התנינים', ספרו של נתן העזתי.

לפרט זה, מצד עצמו, אין חשיבות היסטורית גדולה. אבל בפולמוס שהתעורר חווה שלום נפילה גדולה (לאנשים גדולים מזדמנות גם נפילות גדולות, עיין ערך שבת צבי). במאמר שפרסם על עניין זה קבע שלום, והוא חוזר על כך גם בספר שלפנינו, ש'אין בכל ספרות הקבלה ספר בשם דרוש התנינים אלא ספרו של נתן העזתי'.

על כך ענה לו הרב ראובן מרגליות, ותמך בידו יצחק וורפל (לימים רפאל), שבקטלוג אוסף כתבי היד של הרב יצחק בדהאב נזכר קונטרס לוריאני אותנטי בשם דרוש התנינים. על כך ענה שלום בזה הלשון:

ושוב אין מזל למר מרגליות הידען והבקיא באמת [זו חזרה אירונית על הדרך שהציג יצחק רפאל את הרב ראובן מרגליות] ואין מזל למוחים לו כף בפליטונים. יש צרה גדולה אתי: ידיעותי בדבר כתבי היד בקבלה אינן מיוסדות על "בקיאות" בקטלוגים בלבד אלא לקחתי בידי את כתבי היד עצמם כל כמה שידי השיגה. וכשאמרתי במאמרי שאין ספר אחר בספרות הקבלה בשם זה, ידעתי את כ"י זה כי הוא היה בידי לבדיקה מידי ר' יצחק בדהאב יצ"ו ביום 30 לדצמבר 1929, וראיתי מיד ורשמתי לי אז שהוא הוא, כמובן, ספרו של נתן העזתי.

אלא שהפעם לשלום עצמו לא היה מזל. כשצילומו של כתב יד בדהאב הגיע לספריה הלאומית, הסתבר שזה אכן ספר לוריאני מאת ר' יוסף אבן טבול תלמיד האר"י, ושלום טעה בשעה שציין לעצמו שהוא של נתן (לימים על כתב יד זה כתבה צביה רובין עבודת MA בהדרכתי).

גם שלום עצמו עמד על זאת אחר כך וציין זאת בספרו שבתי צבי (אומנם בלי ההתנצלות המתבקשת). כל זאת פרשתי בפרטות (אם כי בלשון מנומסת) בנספח הביבליוגרפי שהוספתי לדברי שלום, בקובץ מאמריו 'מחקרי שבתאות' שבעריכתי. מהדירי הספר שלפנינו מצרפים אומנם בהערה הפניה לדברי (בלי לציין את תוכנם), אבל בכל זאת בגוף הספר שלפנינו הטעות לעולם חוזרת. שכן מי שאינו מומחה, בראותו ספר חדש של גרשם שלום שמתאר לראשונה כסדר את תולדות התנועה השבתאית, בוודאי ימהר לקנותו כמתנה לנער בר

מצוה, וזה אם יתבקש לכתוב עבודה על פולמוס אייבשיץ עמדין, ודאי לא יחפש את דברי ליבס המצוינים בהערה ויסבור שאכן ר' יהונתן גם בדברי התנצלותו הסתמך על נתן העזתי.

הספר שלפנינו חשוב אומנם גם לעניין אחר. באמצעותו אפשר לעמוד על נפתולי דרכו המחקרית של שלום, ראש המדברים בחקר הקבלה והשבתאות. אם זאת מטרת הפרסום, אולי נכון היה לציין את שמו של שלום לא כמחבר אלא בכותרת הספר. ולכתוב בשערו: ספרו של גרשם שלום בראשית דרכו המחקרית על תולדות התנועה השבתאית, וכמחברים לציין את יונתן מאיר ושיניצ'י יאמאמוטו.

עם זאת, הלב נוקף גם לנוכח הרעיון להפקיע את הספר מתחום חקר השבתאות אל חקר שלום. הלא מקובלנו: הלואי אותי עזבו ותורתי שמרו. והספר, אף שאיננו מעודכן, מלא עניין הוא. הסטת המבט מגופם של דברים לשאלה מה ראה המחבר לומר כך, כרוכה בעיני במגמה המתנשאת של הכפפת מדעי הרוח לסוציולוגיה, ורדוקציה של החכמה למאבקי כוח.

אך למזלנו זה כבר לא אקטואלי. מזל שלא שאלו אותי מראש אם לפרסם את הספר, כי אז אינני בטוח מה הייתי עונה, ויש חשש שמרגלית זו היתה נאבדת. טוב שפורסם הספר, אך כאמור אין בו כדי מילוי הצורך של דורנו בהיסטוריה של השבתאות. אנסה עתה לחוות דעתי על הכיוון שראוי שילך בו מי שייקח על עצמו משימה זו.

בספר שלפנינו הדגיש שלום את היסוד האחדותי שבתנועה השבתאית. בראש המבוא מכריז הוא שהשבתאות 'בכל גילוייה ותמורותיה היא היא' (עמ' 49), וכן בגופי הדברים, כגון בטענה ש'אנחנו רואים שבין עמדתו של שמואל פרימו, רבה של אדרינופול,

ובין עמדת המומרים בשאלוניקי אין הבדל רב' (עמ' 248). ואני מציע לחדד יותר את ההבדלים בין הגילויים השונים של התנועה.

השבתאים מתאפיינים באינדיבידואליזם, ויש להשתמש בכלים עדינים למחקרם, ואולי לוותר על החילוק השורר אצל שלום בין שבתאות מתונה לרדיקאלית, כי זו דיכוטומיה סתמית משהו, שמשמשת במובנים משתנים. למשל, רב הקהילה הנזכר, שמואל פרימו, מוגדר כאן כרדיקאלי, ולעומתו כמתון מציין שלום את מיכאל קרדוזו (עמ' 245-246), זה שנדד בעולם בהפיצו מאות דרושים המכנים את הדבקים בפילוסופיה היהודית עובדי עבודה זרה, עד שנרצח בגיל שמונים, והמומרים אנשי הדונמה ראו בו משיח, כפי שעולה מכתביהם שלא היה לעיני שלום בעת כתיבת ספרו זה. אפשר גם לתהות אם נכון להגדיר כ'מתון מאוד' את ספר חמדת ימים (עמ' 242), שדומה שאין בספרות ישראל רדיקאלי כמוהו, בתביעתו להשתית על מיסטיקה ריטואלית חמורה כל רגע בחיי איש ישראל. השבתאות הרי היא בשר מבשרה של היהדות, והרדיקאליות שלה יכולה להתבטא גם בהקצנה של אדיקות דתית.

יש צורך במחקר המנעד השבתאי כולו. הן במחקר המומרים, שיכלול גם את מקומם ותפקודם בדתותיהם ואומותיהם החדשות, בפולין ובמיוחד בתורכיה עד היום הזה, וכן את מחקר הנאמנים ליהדות – מדקדקים במצוות ואף גדולים בתורה, וכן מתירי איסורים, כולל עבודה זרה, גילוי עריות ושפיכות דמים, בצד אותם המסתפקים באכילת מצוה של שתי דובדבניות בליל תשעה באב. יש המכריזים בפומבי על אמונתם, ויש שדבקים בהסתרה ומסתפקים בהוספה או בהשמטה מתפילת שמונה עשרה של המלים המסורתיות 'בית סופריהם' שעולות בגימטריה כמניין שמו של שבת צבי. אחדים

מתעמקים בסודות נפשו של המשיח השבתאי, מעלים אותו למדרגת אלהות או מורידים למדרגת משיח בן יוסף, ויש המתעמקים בסודות הקבלה של נתן העזתי או התאולוגיה הקרדוזיאנית ומחקר הדתות. יש המטפחים את הקבלה הלוריאנית, ויש שסולדים ממנה ודבקים רק בספר הזוהר. יש שהשבתאות אך מוסיפה נופך לכתיבתם הקבלית והדרשנית, יש שמקצינים במיתוס השבתאי לעתים עד כדי פורנוגרפיה ויש שהפכו את השבתאות דווקא לנתיב אל רציונליות והשכלה.

כמו כן במקום להסתבך בהגדרת גבולות השבתאות אחרי שבתי צבי, מציע אני לכלול בתולדותיה כל מקום שבו נתנה את אותותיה והשפעתה. גם מתנגדי השבתאות שייכים לכאן, כי גם עליהם פעלה את פעולתה, כפי שהראיתי במאמר על ר' יעקב עמדין, שתורת המשיחיות שלו היא תמונה ראי של השבתאות. שלום מתלונן בסוף המבוא לספר שלפנינו (עמ' 54) על מיעוט המקורות בשל השמדתם, בעיקר בידי המתנגדים. לדעתי לא כן הדבר. בידינו שפע של מקורות מצוינים על התנועה השבתאית, וחלק חשוב מהם נשמר דווקא בספרות המתנגדים שעסקו, לעתים באובססיה, בתיעוד דייקני שלה.

השבתאות השפיעה גם על המחשבה שמחוצה לה. בכך עסק הפרק האחרון שבספר שלפנינו, שלצערנו אבד ואיננו. אך מחקר רב נעשה מאז על השפעת השבתאות על ההשכלה ועל החסידות, ואף, למרבה ההפתעה, על המתנגדות. השבתאות מוצאת מקום גם בכתבי ראשי הציונות, כגון נשיא ההסתדרות הציונית נחום סוקולוב, ושניים מנשיאי מדינת ישראל, יצחק בן צבי וזלמן שז"ר, שבנוסף למחקריו גם כתב בעניינה שירה נלהבת בידיש. ואכן גם לעיקבות השבתאות

בספרות ובשירה יהיה מקום במחקר כזה, שהספר היפהפה שלפנינו
ישמש לו בוודאי אבן דרך חשובה.